

## DISKUSIE

### TRI ETAPY VO VÝVINE IDEALIZMU

JÁN BODNÁR

Pokiaľ chceme čo najpresnejšie vymedziť pojem „súčasný idealizmus“, musíme mať na zreteli výlučne súčasnú idealistickú filozofiu, reprezentovanú súčasnými filozofickými smermi, školami či jednotlivými predstaviteľmi. Súčasne treba však vedieť, že súčasný idealizmus nie je hotový útvar, v ktorom súčasné dominantné znaky v každom prípade treba považovať za základné, vyčerpávajúce pre ten ktorý jeho variant. Súčasný idealizmus predstavujú smery, školy, ktoré dosiahli svoj vrcholný rozvoj a vplyv v nedávnej alebo i dávnejšej minulosti, v prítomnosti sú už v stave zanikania alebo pretvárania a pôsobia viac-menej iba zotrvačne, aj to práve znakmi, ktoré — z hľadiska celkovej charakteristiky — nie sú už viac typické a podstatné (napr. pragmatizmus, neorealizmus). Na druhej strane možno v táboře súčasného idealizmu pozorovať zrod nových smerov, ktoré ešte nemajú celkom vyhranený rámec, ktorých špecifické znaky sa ešte len formujú, spresňujú a veľmi často zamieňajú.

Aby sme teda výrazu „súčasný idealizmus“ dali pokiaľ možno čo najprimeranejší zmysel, rozhodli sme sa pojať do neho všetky idealistické prúdy, ktoré sa jednak *zrodili* v našom storočí, jednak *penikli* do nášho storočia, pôsobili a pôsobia na tvorenie novších prúdov, vplývali a vplývajú na formovanie idealistického svetonázoru v posledných 50. rokoch. Toto časové vymedzenie sme si však nevybrali len kvôli lepšej prehľadnosti a možnosti systematickejšie skúmať súčasnú idealistickú filozofiu. Myslíme, že sa vzťahuje na určitú *etapu* vo vývine idealistickej filozofie, ktorá ako celok má svoje špecifické črty odlišujúce ju od predošlých etáp vývinu idealizmu, ktorá ako celok znamená novú fázu vo vývine idealizmu. Samozrejme, jej počiatok nemožno presne vymedziť, pretože jej formovanie je pozvoľné. Avšak už v prvom desaťročí nášho storočia možno celkom zreteľne badať jednak hotové nové znaky, jednak narastajúce tendencie k ich tvoreniu, ktoré naznačujú, že dochádza k novej etape vo vývine idealizmu.

Vznik novej etapy vo vývine idealizmu, pre ktorú budeme používať názov „súčasný idealizmus“, možno v určitom zmysle považovať za dôsledok epochálnych zmien v hospodárskej, politickej i sociálnej oblasti života, vo vede, kultúre a vôbec v myslení, ku ktorým dochádzalo po celé obdobie minulého storočia. Toto obdobie možno azda celkom oprávnené prirovnáť k takým historicky významným medzníkom v dejinách, ako bolo obdobie renesancie. Dochádzalo v ňom k prestavbe základných predpokladov spoločenského i individuálneho života, a to najzreteľnejšie a najenergiečnejšie tam, kde si najširšie masy začali uvedomovať svoju silu a formu-

lovať svoje politické ciele, kde sa budovala priemyselná civilizácia za pomoci vedy a techniky a kde sa začala uskutočňovať školská výchova v masovom meradle. Skôr, ako podrobnejšie ukážeme, v akom smere uvádzaní činitelia pôsobili na idealistickú filozofiu a k akým zmenám dochádzalo v idealistickom myslení — a konečne skôr, ako vymedzíme charakteristické znaky súčasného idealizmu, stručne sa zmienime o predošlých vývinových fázach v idealistickej filozofii.

Všeobecne možno hovoriť o dvoch takýchto fázach. Prvú nazveme „tradičný idealizmus“, druhú „moderný idealizmus“. Treba hneď na začiatku zdôrazniť, že časový zreteľ hrá v tomto delení iba druhoradú úlohu, najmä pokiaľ ide o vymedzenie hranice medzi nimi. Okrem toho, že tradičný i moderný idealizmus majú mnohé spoločné črty, ktoré charakterizujú idealizmus ako celok, viaceré špecifické znaky tradičného idealizmu figurujú v pozadí moderného idealizmu, dokonca sa možno s nimi stretnúť v samých základoch viacerých systémov, reprezentujúcich súčasný idealizmus. Napriek tomu možno hranicu, ktorá delí novovek od staroveku a stredoveku, v značnej miere celkom oprávnenne považovať tiež za hranicu, deliacu tradičný idealizmus od moderného idealizmu. Treba si len uvedomiť smer a dosah renesančných snáh v myslení a cítení ľudí, povšimnúť si ich odraz v oblasti filozofického uvažovania, aby sme uznali oprávnenosť vidieť určitý medzník práve v tomto období.

2. *Tradičný idealizmus.* Tradičný idealizmus nie je o nič jednoduchší myšlienkový útvar, ako je moderný alebo súčasný idealizmus. Pokúsime sa vymedziť jeho špecifické črty, ktorými sa od nich oddeľuje; musíme však podotknúť, že ide o vymedzovanie naozaj všeobecné. Ono môže mať svoje oprávnenie iba v širokých súvislostiach celkového myšlienkového a kultúrneho vývinu.

Z hľadiska časového vymedzenia treba tradičný idealizmus vzťahovať na celé dlhé obdobie dejín od vzniku prvých filozofických sústav až do renesancie; ide predovšetkým o nábožensko-idealistickú filozofiu východných národov, antický idealizmus a stredovekú scholastiku. Z vonkajších činiteľov, ktorí vymedzujú povahu a rámec tradičného idealizmu, možno uviesť predovšetkým rozhodujúci vplyv náboženstva na filozofické myslenie, nízky stupeň rozvoja prírodovedných disciplín, nízku kultúrnu úroveň širokých mas ľudu, politický i kultúrny absolutizmus, aristokratizmus a konzervativizmus.

Jedným z najtypickejších špecifických znakov tradičného idealizmu je tendencia vytvárať *uzavreté filozofické systémy*. Všetky nábožensko-filozofické systémy, vytvorené v tomto období, v skutočnosti predstavujú uzavreté systémy. Čo rozumieme pod uzavretým filozofickým systémom? Rozumieme ním systém budovaný na princípoch, ktoré si nárokovujú definitívnosť a konečnú platnosť. Uzatvorený systém vymedzuje činnosť filozofického hľadania na objavovanie najzákladnejších princípov, ktoré sú vo svojej povahe nemenné a večne platné. Vzhľadom na predpoklad takejto povahy predmetu filozofie za najprimeranejšie metodologické postupy sa považujú kontemplácia, intuícia (intelektuálna alebo mystická), rôzne druhy „zrenia“, extázy. Len okrajovo považujeme za potrebné podotknúť, že táto špecifická črta tradičného idealizmu budovať zatvorené systémy je vlastná viacerým významným variantom moderného idealizmu — najmä tzv. veľkým filozofickým systémom v novoveku.

Ďalším špecifickým znakom tradičného idealizmu je to, že ho v rozhodnej väčšine predstavujú *objektívne idealistické systémy*. Tieto systémy uznávajú vonkajšiu, od vedomia nezávislú skutočnosť, avšak pripisujú jej duchovnú povahu. Duchovnú skutočnosť tvoria absolútne nemenné hodnoty a kvality, ktoré sú pomocou kontemplácie alebo intuície bezprostredne poznávané vo forme ideí alebo všeobecných princípov.

Konečne tretím špecifickým znakom, ktorý — ako sa nám zdá — vymedzuje „tradičný idealizmus“, je tzv. *organické* chápanie skutočnosti. Väčšina systémov tradičného idealizmu vysvetľuje skutočnosť ako organický celok, v ktorom jednotlivé časti sú si navzájom nadradené alebo podriadené — t. j. tvoria *hierarchický poriadok*. Filozofia, ktorá má za predmet skúmať ideálnu stránku skutočnosti, vymedzuje v tomto zmysle povahu ideí. Najvyššiu ideu vidí „stelesnenú“ v takých pojmoch, ako Boh, Brahma, Atman, Nirvana, Absolútum. Tejto idey sú podriadené idey, ktoré vymedzujú tak ontologický, ako aj etický rámec skutočnosti v zmysle jej hierarchického usporiadania.

3. *Moderný idealizmus*. Jeho formovanie spadá zhruba od obdobia porenasanečného až do konca minulého storočia. Možno ho teda časovo vymedziť dobou od roku 1600 do roku 1900. Znovu pripomíname, že nám v žiadnom prípade nejde o presné časové vymedzenie. Ak určitú fázu vo vývine idealizmu chceme aj dobove ohraničiť, robíme to iba v súvisе s poukazom na rôzne faktory, ktoré vplývali na vývin filozofického myslenia a ktoré majú presnejší dobový rámec.

Pokiaľ ide o uvedené obdobie, možno pre jeho charakteristiku ako najvýznamnejšie uviesť tieto faktory: vznik a tvorenie kapitalistického spoločensko-hospodárskeho poriadku, vznik modernej vedy a dosah jej objavov na formovanie poznatkov o skutočnosti. Ďalej oslabenie pozícií náboženského svetonáhľadu, upadajúci vplyv náboženstva, zavádzanie systému masového vzdelávania, kultúrny rast širokých vrstiev obyvateľstva. Vznik a formovanie demokratického ideálu života, opierajúceho sa o liberalistické a humanistické myšlienky.

Pod vplyvom pôsobenia uvádzaných faktorov sa menil tradičný idealizmus v moderný idealizmus. Niektoré jeho formy sa rozkladali a zanikali, niektoré prenikli v novom rúchu do novej fázy vo vývine idealizmu a konečne dochádzalo k tvoreniu nových, idealistických hľadísk, ktoré sa svojím spôsobom podieľali na tvorení nových systémov. Určit špecifické črty moderného idealizmu je značne zložitejší problém ako v prípade tradičného idealizmu. Aj tam, kde na prvý pohľad ide o zrejmy odklon od minulosti, možno dôslednejším rozborom objaviť staré nánosy, staré tendencie zahalené v novom rúchu modernej terminológie.

Sledujeme najprv, či a v čom badať odklon od tých črt, ktorými sa vyznačoval tradičný idealizmus. Pokiaľ ide o tendenciu tvoriť uzavreté filozofické systémy, nemožno jednoznačne povedať, že by v novej fáze vo vývine idealizmu bolo došlo k podstatnej zmene. Naopak, snahu budovať zatvorený systém možno považovať za jedno z najsilnejších dedičstiev minulosti. U všetkých významných idealistických mysliteľov tohto obdobia — až na niektoré výnimky — sa stretávame s viac alebo menej zrejým úsilím o vytvorenie uceleného systému, systému, ktorý možno charakterizovať ako zatvorený (Descartes, Leibniz, Hegel). Podklad pre budovanie zatvorených systémov dáva substancionálna ontológia — centrálna disciplína moderného idealizmu, ktorá súčasne prezrádza najvplyvnejšie dedičstvo tradičného idealizmu. Súčasne však je pre moderný idealizmus príznačná narastajúca tendencia oponovať kritériám, na ktorých budovala tradičná substancionálna metafyzika. Najvýraznejšie ju predstavuje empirická filozofia tam, kde namierila ostrie svojej kritiky na koncepciu substance. Avšak ani sám empirizmus sa neubránil vplyvu substancionálnej ontológie — ako na to výstižne poukázal A. N. Whitehead na rozbere Lockovej a Humovej koncepcie „mysle“.<sup>1</sup>

Zrejmy odklon od tradičného idealizmu znamená narastajúca *subjektivistická* črta moderného idealizmu. Najvýraznejšie sa prejavuje vo filozofii empirizmu. Jej

<sup>1</sup> Pozri Whitehead A. N., *Process and Reality*, London 1929, 192.

prvým priekopníkom bol však René Descartes. Podľa neho treba akt myslenia považovať za východisko filozofie vôbec, za primárny fakt poznania. Súčasne ho podľa Descartesa treba považovať za atribút duchovnej substancie, ktorá existuje úplne nezávisle a nepodmienené od materiálnej substancie. Základné črty subjektivismu v modernom idealizme možno vyjadriť nasledujúcimi hľadiskami: a) akt skúsenosti neobsahuje žiaden fakt, ktorý by vypovedal o vonkajšej skutočnosti. Možno ho teda analyzovať výlučne formou univerzálií (Hume); b) základnou aktivitou v akte skúsenosti je „zažívanie“ privátnych dát (solipsizmus prítomnej chvíle) (Locke); c) objektívny svet nemôže byť ničím iným ako konštrukciou z materiálov subjektívnej skúsenosti (Kant).

Subjektívny idealizmus zohral vo vývine idealizmu pozitívnu úlohu tam, kde útočil na transcendentný svet objektívneho idealizmu, kde upozorňoval na význam subjektu v procese poznania. Avšak tam, kde vývin idealizmu išiel dôsledne v jeho smere, dostal sa do slepej uličky agnosticizmu a solipsizmu a vzal na seba krajne úpadkové a reakčné črty filozofického uvažovania.

Jedným z najvplyvnejších činiteľov, ktorí pôsobili na formovanie moderného idealizmu, bola nesporne veda, ktorá od renesancie začala kráčať míľovými krokmi vpred. Ani idealistická filozofia nemohla prehliadať hromadiace sa objavy a poznatky vedy, meniace od základov predstavu o prírode, človeku a živote. Treba však poukázať na charakter modernej vedy, aby sme mohli určiť, akým smerom vplývala na filozofiu. Základným princípom modernej vedy je mechanistický princíp. V jeho zmysle je celá zložitosť materiálnej skutočnosti vysvetliteľná pomocou jednoduchých mechanických princípov a zákonov. Predtým sme uviedli, že tradičný idealizmus staval na organickej koncepcii skutočnosti s hierarchickou štruktúrou. Moderná veda hneď v svojich začiatkoch rozbúrала tento hierarchický model skutočnosti. V tomto modeli, ako je známe, boli zmena i pohyb podriadené účelnosti, „vyšším silám“. Napr. pohyb v aristotelovskej fyzike bol určovaný povahou a cieľom týchto predmetov. Podľa Galilea však teleso samo od seba má tendenciu zotrvať donekonečna v priamočiariom pohybe. V jeho mechanike niet „prirodzených“ alebo „neprirodzených“ miest, „dokonalých“ alebo „nedokonalých“ pohybov; je iba jeden univerzálny pohyb, ktorému je podriadené všetko „na nebi“ i „na zemi“.

Vplyvom modernej vedy je v samej podstate poznačená filozofia René Descartesa. Descartes, keď skutočnosť rozdelil na dve od seba absolútne nezávislé substancie — ducha a hmotu, dôsledne aplikoval mechanický princíp na druhú substanciu, naznačujúc aj možnosť jeho aplikácie na duchovnú oblasť. Podľa neho možno materiálnu prírodu redukovať na základné mechanické veličiny (poloha, pohyb a impulz) a úplne vysvetliť pomocou čisto mechanických zákonov. Jeho smelé pokusy pracovať v zreteľoch mechaniky aj v oblasti fyziológie ukazujú, kam smerovali Descartesove mysliteľské snahy. Humova filozofia znamená vyvrcholenie snáh aplikovať mechanistický princíp na oblasť filozofie. Hume radikálne odmietol Descartesovu substancionálnu ontológiu, ktorá viedla k bifurkácii skutočnosti. Základný materiál skutočnosti vidí v elementárnych prvkoch — zmyslových dátach (impressions) a ideách. Pre neho „... nenávidieť, milovať, myslieť, cítiť, vidieť, všetko toto neznamená nič iné ako vnímať“ (*Treatise Concerning Human Understanding*, Part II, § VI). Celá naša duševná činnosť — vnímanie, myslenie, chcenie atď. podľa Huma je podmienená vzájomnou súčinnosťou elementárnych dát, ktoré sa spájajú a rozpájajú podľa presne stanovených zákonov; jeden jav je úplne determinovaný inými javmi. Kauzalitu, determinizmus treba podľa Huma považovať za univerzálne princípy, ktorým je podriadený práve tak svet našej hrubej zmyslovej skúsenosti,

ako aj najjemnejšie citové stavy. V asociatívnej teórii možno teda vidieť dôsledné aplikovanie mechanistického princípu na duchovnú oblasť.

Pravda, práve uvedený vplyv modernej vedy na novodobý idealizmus nebol jediným vplyvom. Rozvoj vedy súvisel totiž so zmenami, ku ktorým dochádzalo v hospodárskej a spoločenskej oblasti v krajinách, kde sa začal rozširovať obchod a budovať priemysel, kde začala kapitalistická prestavba spoločnosti. Ak na jednej strane možno vidieť v oblasti filozofie snahy zovšeobecňovať nové javy a podať náčrt ideálov pre nový život — ide najmä o buržoáznodemokratické ideály tolerancie, humanity, slobody, rovnosti, bratstva a pokroku, na druhej strane sa vo filozofii rodia snahy o zneváženie vedy, jej ohraničenie; v mene tradície, ľudskosti, prirodzenosti atď. (napr. transcendentalizmus). Niektoré z týchto snáh majú pozitívne jadro: vyjadrujú protest proti odľudšťovaniu človeka v kapitalistickom zriadení, proti snahám urobiť z človeka stroj, bezduchý nástroj na výrobu bohatstva (pozri napr. Amos Brousson Alcott (1799—1888), Henry David Thoreau (1817—1862)).

Nemalý vplyv na rozvoj moderného idealizmu mala aj novodobá materialistická filozofia. Filozofický materializmus vždy hľadal oporu vo vede, v reálnej skutočnosti. Posila, ktorej sa mu dostávalo od rýchlo sa rozvíjajúcej modernej vedy, nútila stúpencov idealizmu hľadať nové argumenty na obranu vlastných principiálnych stanovísk, ako aj na obranu proti rastúcemu vplyvu materialistických náhľadov v radoch vedcov i širších kruhoch vzdelancov. Obzvlášť nebezpečným sa materializmus stával tam, kde útočil na princípy nábožensko-idealistického svetonáhľadu. Nikde totiž nebola podpora vedy tak jednoznačne pozitívna ako v tomto prípade. Začína nová etapa boja dvoch základných línií vo filozofii. Nemožno pochybovať, že v nej dochádzalo k brúseniu i zmenám hľadísk tak na jednej strane, ako aj na druhej strane. Bola to práve triumfujúca veda, ktorá robila materializmus čím ďalej tým nepremožiteľnejším a víťaznejším.

4. *Súčasný idealizmus.* Kto by k vymedzovaniu špecifickosti súčasného idealizmu pristupoval výlučne na základe analýzy filozofických hľadísk súčasných idealistických smerov, škôl i jednotlivých predstaviteľov, zaiste by mu bolo ťažko nájsť zreteľnejšie rozhranie, ktoré ho oddeľuje od moderného idealizmu. Súčasný idealizmus je príliš mladý plod tradičného i moderného idealizmu, príliš úzko súvisí s povahou i tendenciami predchádzajúceho vývinu idealizmu, aby sme mohli presnejšie vymedziť to kvalitatívne nové, čím sa vyznačuje. Azda najsprávnejšie by bolo povedať, že súčasný idealizmus sa ešte len rodí, formuje zo široko založených, extrémne formulovaných a často úplne protichodne stavaných hľadísk, že smery jeho vyhranovania možno viac-menej iba tušiť a predpokladať.

Súčasný idealizmus však, ako každý iný druh filozofickej aktivity dnes práve tak ako v minulosti sa rodí, utvára pod vplyvom daných hospodársko-spoločenských, kultúrno-vedeckých i politicko-mravných činiteľov. Výskum žiadnej filozofickej aktivity sa nemôže obísť bez výskumu týchto činiteľov. A práve vzhľadom na to, že súčasný idealizmus je príliš ďaleko od hotového útvaru, treba pri jeho skúmaní venovať zvýšenú pozornosť pozadiu, v ktorom sa rodí, rozvíja a pôsobí.

Ak dnes máme odvahu tvrdiť, že súčasný idealizmus predstavuje novú — presnejšie povedané — počiatok novej fázy vo vývine idealizmu, odvolávame sa *predovšetkým* na tých činiteľov, ktorí v posledných sto rokoch spôsobili epochálne zmeny na všetkých úsekoch života, či už v oblasti hospodárskej, kultúrnej alebo v oblasti vedy a ktorí ukazujú smer nového vývoja spoločnosti i jednotlivca pre



myslenie a konanie ľudí. Títo činitelia majú rozhodujúci podiel na hlbokých zmenách vo vývine idealizmu súčasnej epochy, na zmenách, ktorých presnejší rámec ešte nie je známy, no ktoré už dnes možno charakterizovať ako najvýznamnejšie zmeny vo vývine idealizmu vôbec. O ktorých činiteľov predovšetkým ide?

a) Prvého významného činiteľa označíme širokým názvom: *emancipácia prostého človeka a potreba vplývať na formovanie jeho svetonázoru.*

Jednou zo základných podmienok rozvoja kapitalizmu bola potreba zainteresovať čím väčší počet ľudí do rozvoja priemyselnej a poľnohospodárskej výroby. Čím väčšia bola zainteresovanosť čím väčšieho množstva ľudí, tým bol kapitalizmus produktívnejší, tým sa rýchlejšie rozmáhal a upevňoval. Pravda, slovo zainteresovať treba chápať v širokom slova zmysle, ako sa to ukáže ďalej. Ďalšou podmienkou rozvoja kapitalizmu bolo praktické využitie poznatkov vedy; táto okolnosť viedla najmä počnúc 19. storočím k vzniku a rozvoju priemyselnej techniky. Pomocou zainteresovaného človeka i pomocou modernej priemyselnej techniky kapitalizmus tam, kde zvíťazil nad feudalizmom, doslova menil povrch zeme. S hospodárskymi zmenami ruka v ruku išli zmeny sociálne, politické a kultúrne. So stavbami tovární súvisela výstavba miest, zblíženie dediny s mestom, rozvoj komunikácie, rast obyvateľstva atď.

V čom spočívala zainteresovanosť ľudí na rozvoji priemyselnej a poľnohospodárskej výroby v kapitalizme? Predovšetkým v perspektívach lepšieho života, vyššej životnej úrovne, v rozbití pút otrockého a potupného feudalizmu, v perspektívach slobodnejšieho, ľudskejšieho života. Možno skoro matematicky vyjadriť pomer medzi rozvojom kapitalizmu a uskutočňovaním týchto perspektív. Pri rozvoji kapitalizmu hrali nemalú úlohu heslá, ktorými sa bojovalo proti feudalizmu, stredovekej zaostalosti a prežitkom, ako tolerancia, humanita, rovnosť, bratstvo, sloboda a pokrok. Aj keď sa neskoršie ukázali byť rovnako nebezpečnými pre kapitalizmus, ako boli pre feudalizmus, pretože dvíhali politické uvedomenie ľudu, jeho sebedomie, boli závažnou podmienkou rozvoja kapitalizmu, činiteľom, ktorý pomáhal zainteresovať pomerne široké vrstvy ľudí do výstavby kapitalizmu.

Pre rozvoj kapitalizmu, ako sme sa zmienili, bolo nevyhnutné využitie poznatkov vedy. Ono sa uskutočňovalo tak v priemysle, ako aj v poľnohospodárstve, obchode, vojenstve atď. K tomu však bolo treba ľudí školených, odborne pripravených, kádre vzdelanej inteligencie. A zase: čím väčší rozvoj priemyslu, obchodu, techniky, tým väčšia potreba školených ľudí. Dochádza k masovému budovaniu školstva, k značnému rozkvetu osvetu, vzdelania. Zložité výrobné procesy vyžadovali už školených nielen inžinierov, ale aj robotníkov. Čím sa človek stáva vzdelanejším, tým rastú jeho životné i kultúrne nároky, tým väčšia túžba po slobode, spravodlivosti, väčší odpor k prežitkom a predsudkom. A práve takýto človek sa čím ďalej tým viac stával rozhodujúcim činiteľom v spoločenskom dianí; spájal sa so sebe rovnými ľuďmi, dožadoval sa svojich práv, hľadal ešte hlbšie zdroje vzdelania, bol nabitý túžbou po činnosti, zmene. Stával sa politickou i mravnou silou, ktorá mala rozhodovať o budúcnosti ľudstva, o jeho ceste k lepšiemu a krajšiemu životu.

Nemožno pochybovať, že otázka svetonázoru tohto človeka sa stala jednou z najdôležitejších: na aké hodnoty, ideály, ciele upútať jeho pozornosť, ako formulovať kritériá jeho teoretickej a praktickej činnosti, akým smerom aktivizovať obrovský potenciál jeho sily a vôle? Z dejín idealizmu vieme, že v celom priebehu dejín sa svetonázor prostého človeka opieral o nábožensko-filozofické ideály. Boli predkladané ako večne dané, uložené a uzákonené samým bohom, boli ozdobené nádherou náboženských rituálov, spevov, zvýraznené v krásnych umeleckých dielach. Vy-

jadrovali odovzdanosť, bezmocnosť a obmedzenosť človeka, opierali sa o primitívne poznatky vedy, podivné stavy mystikov a zázraky. Hlavným predpokladom ich takej dlhej existencie bola skutočnosť, že široké masy ľudu neboli vzdelané, ďalej politická nesloboda a hospodárska zaostalosť. A práve v tomto smere nastali v poslednom čase podstatné zmeny.

Nová fáza vo vývine idealizmu začína teda úsilím o prestavbu ideálov, ktorými idealizmus doteraz podopieral svetonázor prostého človeka. Ako to ukazuje povaha jednotlivých smerov, táto prestavba nadobudla najmä v našom storočí široký rámec a viedla k závažným zmenám v niektorých centrálnych idealistických hľadiskách. Niektoré hľadiská sa tiež značne priblížili k hranici, ktorá delí idealizmus od materializmu, a stali sa bázou mnohým pre prechod na materialistické pozície.

b) Ako ďalší, veľmi závažný činiteľ prichádza do úvahy tzv. kríza „klasického myslenia“ v oblasti prírodovedy. Zmeny, ku ktorým došlo v koncepciách fyziky i matematiky na konci minulého a začiatkom nášho storočia možno považovať za najvýznamnejšie udalosti v dejinách vedy. V súvislosti s teóriou relativity, kvantovou teóriou, ako aj objavom neeuklidovskej geometrie a teórie množín sa dnes všeobecne hovorí o prestavbe celej logickej štruktúry základných princípov klasickej fyziky a matematiky. Pokúsime sa aspoň zhruba načrtnúť, v čom spočívali tieto zmeny.

Termín „klasická fyzika“ sa dnes bežne používa na označenie obdobia v rozvoji fyziky, siahajúce zhruba od roku 1600 až do roku 1900. Zhŕňa teórie a objavy takých významných vedcov, ako boli G. Galilei, I. Newton, Mendelejev, Maxwell, Hertz a i. V čom spočívala logická štruktúra týchto teórií? Súčasný írsky fyzik Walter Heitler ju charakterizuje nasledovne: „Dianie vo vonkajšom svete sleduje prísne kauzálny vývin, riadený striktnými zákonmi v priestore a čase. Priestor a čas, v ktorom sa dané udalosti odohrávajú, je Newtonov absolútny priestor a čas, totožný s našim každodenným časom. Výraz „vonkajší svet“ predpokladá ostro vyhranенý rozdiel medzi „objektívnou“, vonkajšou realitou, ktorú konečne poznávame pomocou zmyslového vnímania, no ktorá je od nás úplne nezávislá, a „nami“, divákmi a konečne tými, ktorí uvažujú o výsledkoch našich pozorovaní. Výraz „kauzálny vývin“ treba chápať v užšom slova zmysle nasledovne: ak máme úplnú znalosť stavu určitého fyzikálneho objektu (ktorý môže byť určitý mechanický systém, určité elektromagnetické pole atď.) budúci vývin objektu potom... nasleduje s matematickou určitosťou z prírodných zákonov a možno ho predpovedať.“<sup>2</sup>

Stačia celkom zbežné vedomosti z teórie relativity a kvantovej teórie, aby sme videli, v čom spočíva zmena v logickej štruktúre klasickej fyziky. Spočíva: po prvé, v zavedení relativistického princípu ako univerzálneho princípu pri budovaní fyzikálneho modelu skutočnosti. Mechanistický princíp, o ktorý sa opierala klasická fyzika, platí v rámci relativistického princípu, stráca teda univerzálny charakter; po druhé, kauzálna zákonitosť platí skôr ako zvláštny prípad zložitejšej zákonitosti, ktorú možno interpretovať skôr štatisticky, v medziach pravdepodobnosti.

Nová fyzika objavila materiálnu skutočnosť oveľa zložitejšiu a mnohoznačnejšiu, akú si ju trúfal zvládnuť Laplacevský duch. Má skôr podobu zložitých organizmov ako stroja, idúceho podľa absolútne platných, večne daných a nemenných zákonov mechaniky. Nová fyzika ďalej rúca priepasť, ktorú postavila klasická fyzika medzi vonkajší svet a pozorovateľa. Pozorovateľ sa stáva nevyhnutnou súčasťou fyzikálneho modelu prírody.

<sup>2</sup> Heitler W., *Departure from Classical Thought in Modern Physics* (štúdiá v publikácii Albert Einstein, *Philosopher-Scientist*, New York 1951, 181—182).

Netreba zvlášť zdôrazniť, aký nesmierny dosah na filozofiu mali uvedené zmeny v oblasti teoretickej fyziky. Kým však vo vývine materializmu došlo — možno povedať — súčasne so zmenami vo fyzike, ako sme sa o nich už zmienili, k vzniku kvalitatívne novej, vedeckej, materialistickej filozofie, ktorá bola v súlade s novým chápaním materiálnej skutočnosti, v idealistickom tábore filozofie došlo k hlbokej kríze. Túto krízu si však v žiadnom prípade nemožno vysvetľovať ako predzvesť rozkladu a zániku idealizmu. Aj keď otriasla samými základmi idealizmu, nakoniec viedla k nevídanému oživeniu, zvýšenej aktivite smerujúcej využiť závery, ešte azda viacej polozávery novej fyziky pre idealistický výklad prírodných javov, pre budovanie nových pilierov idealistického svetonázoru. Idealisticky orientovaní myslitelia obzvlášť využívali tie závery novej fyziky, ktoré sa na prvý pohľad javili ako nezmieriteľné s materializmom. Také závery možno napr. vidieť v krajnej formulácii princípů relativity, princípů neurčitosti, komplementarity, v niektorých hľadiskách kvantovej teórie. V idealistickom zovšeobecnení sa prejavili v hľadiskách o zmiznutí hmoty, o univerzálnej akauzalite, indeterminizme, o ohraničených možnostiach nášho poznávania prírody, o nepreklenuteľnej priepasti, ktorá delí svet zmyslovej skúsenosti od vedeckých koncepcií atď. Tieto hľadiská prenikli do základov viacerých súčasných idealistických smerov a poznačili ich črtami, ktoré na ďalších stranách budeme rozoberať ako typické pre súčasný idealizmus. Ide o črty iracionalizmu, relativizmu, agnosticizmu, subjektivismu.

K pozoruhodným a vo svojich dôsledkoch pre filozofiu nemenej významným zmenám ako vo fyzike dochádzalo od konca minulého storočia aj v matematike. Najmä objavenie neeuklidovskej geometrie a teórie množín otriaslo základnými princípmi, na ktorých budovala matematika po celé minulé stáročia predovšetkým v tom zmysle, že upozornilo, ako aj tie najjednoduchšie predpoklady matematiky nemožno viacej považovať za úplne určité a nepohybné. Ukazuje to najmä objav tzv. paradoxov v teórii množín. Pre ďalší vývin matematiky sa ukázala nevyhnutnou potreba vypracovať čo najdôslednejšie exaktné *analytické* postupy, ktorými by sa došlo k najjednoduchším koncepciám a na druhej strane k práve tak exaktnému axiomatickému budovaniu systémov.

Vplyv nového vývoja matematiky sa vo filozofii prejavil predovšetkým prostredníctvom logiky, v ktorej dochádza k obrode *formálnej* logiky. Dochádza k zrodu matematickej alebo symbolickej logiky najmä po uverejnení prác významných anglických matematikov A. de Morgana (1806—1878) a Georgea Boolea (1815—1864). Ďalší rozkvet matematickej logiky je spojený s menami významných matematikov a logikov ako bol Giuseppe Peano (1858—1932), Gottlieb Frege (1848—1925). Na mimoriadny význam matematickej logiky pre filozofiu prvý upozornil Bertrand Russell prácou, uverejnenou roku 1903, *Principles of Mathematics*. Za najvýznamnejšiu prácu v tomto smere možno považovať známe dielo B. Russella a A. N. Whiteheada *Principia Mathematica* (1910—1913).

V čom spočíva význam matematickej logiky pre filozofiu? Predovšetkým v tom, že sa prostredníctvom matematickej logiky dostáva filozofii *presný nástroj* na rozbor filozofických koncepcií, na overovanie logickej správnosti výpovedí pre logické postupy pri stavbe dôkazov. Idealistická filozofia si však význam matematickej logiky začala vysvetľovať po svojom tak ako vôbec nové hľadiská v oblasti matematiky. Ak na jednej strane sa v novej matematike hľadajú dôkazy na potvrdenie agnosticizmu, ľubovôle pri výklade javov, tak na druhej strane má logická analýza dokázať nezmysel filozofie ako vedy o najvšeobecnejších zákonoch vývinu myslenia,



prírody a spoločnosti. Tieto snahy súčasného idealizmu sú najvýraznejšie vyjadrené vo filozofii logického pozitivizmu a sémantiky.

Neboli to však len zmeny v základných koncepciách fyziky a matematiky, ktoré hlboko poznačili vývin idealizmu a vplývali na vznik novej — súčasnej — etapy. K podobným zmenám dochádzalo skoro vo všetkých prírodovedných disciplínach, vyzbrojených novou, vyspelou prístrojovou technikou a novými poznatkami, založenými na širokom výskume a dôslednom experimente. Všetky tieto zmeny urýchlili na jednej strane krízu idealizmu, na druhej strane otvárali idealizmu nové cesty pre jednostranné, zveličené a nafúknuté zovšeobecňovanie a kriesenie nových hľadísk. Azda najsilnejší vplyv na súčasný idealizmus, rovný vplyvu modernej fyziky a matematiky, mala Darwinova *evolučná teória*. Ak na jednej strane znamenala zdruvujúci úder pre koncepciu „stvorenia“, o ktorú sa opiera najmä kresťanský nábožensko-filozofický svetonáhľad, ako aj pre substancionálnu metafyziku, na druhej strane pri jej jednostrannom zovšeobecnení priamo inšpirovala k novej obrode iracionalizmu, ktorý sa v takej zhubnej forme prejavil v nemeckej filozofii života, no aj v pragmatizme, bergsonizme a v sociálnom darvinizme. Niektoré z najnovších tendencií v biológii sú tiež silným zdrojom pre narastanie iracionalistických a voluntaristických tendencií v súčasnom idealizme. Možno sa s nimi stretnúť napr. v tzv. kvantovej biológii, ktorá v „slobode atómu“ vidí podklad pre „neurčité“, „slobodné“ správanie sa živých organizmov. Idealistická filozofia zvlášť víta všetky podobné teórie, používajúc ich ako „dôkazy“ v boji proti vedeckému materializmu i v snahe ovplyvniť idealistickou filozofiou najširšie masy ľudu.

c) Na vznik a formovanie súčasného idealizmu mala ďalej rozhodujúci vplyv *vedecko-materialistická filozofia*. Materializmus, ovplyvnený novými poznatkami vedy, prekonal v dielach Marxa, Engelsa, Lenina svoje minulé metafyzické a naivné ohraničenia, stal sa vedeckým svetonázorom, vedeckou metódou skúmania filozofických problémov. Najzávažnejším momentom vedecko-materialistickej filozofie je, že prestala byť len výkladom skutočnosti, že sa stala *nástrojom* jej pretvárania. Tento moment mal a má podstatný význam pre pochopenie jednej zo základných črt súčasného idealizmu, ktorou sa zreteľne odlišuje od tradičného i moderného idealizmu. Materializmus totiž práve v tejto svojej zvláštnosti najviacej ohrozoval pozície idealistických smerov: nárokoval si byť programom pretvárania prírody i spoločnosti, svetonázorom povolaných a aktívnych budovateľov nového života, novej spoločnosti, aktívnym pomocníkom vedy. Z nevyhnutnosti oponovať práve v tomto smere materializmu priberá súčasný idealizmus vo viacerých svojich variáciách črtu, ktorú by sme mohli označiť ako *aktivizmus*. Tak napr. pragmatizmus, existencializmus i personalizmus už nechcú byť len abstraktno-teoretickými výkladmi základných otázok filozofie, ale *programom* budovania nového života, *návodom* na činnosť ľudí v ich každodennom živote.

d) *Kant, Hegel a súčasný idealizmus*. Kant a Hegel predstavujú najvýznamnejšie zjavy v dejinách moderného idealizmu, ba v dejinách idealizmu vôbec. Ich význam spočíva jednak v tom, že antipovali a originálnym spôsobom syntetizovali minulé filozofické snahy a tendencie, ďalej v tom, že dali nový smer myšlienkového vývinu. Nie div, že ich náhľady sa stali predmetom širokého výskumu filozofov nasledujúcich generácií. Tak to bolo po celé 19. storočie i v prvých desaťročiach nášho storočia. Vplyv Kantovej a Heglovej filozofie sa prejavoval v dvoch smeroch. Na jednej strane vznikala široký front filozofov, ktorí sa stávali prívržencami buď jedného alebo druhého, propagátormi ich náhľadov: tieto ďalej rozpracovávali a dopĺňovali. Na druhej strane sa tvoril nemenej široký front ich odporcov, kritikov ich filozofie, ako aj

filozofie ich prívržencov. Boj medzi obidvoma skupinami značne vplýval na vývin idealizmu novšieho obdobia a dal charakteristickú pečať aj súčasným tendenciám vo vývine idealizmu. Pozrime sa, v akom smere sa prejavoval a prejavuje vplyv Kantovej a Heglovej filozofie v súčasnom idealizme.

Immanuel Kant vystúpil na javisko dejín filozofie v období, keď zo strany stúpencov materializmu (francúzsky a anglický materializmus 17. a 18. storočia) vrcholili útoky na základné princípy idealizmu. Na niektorých úsekoch tieto útoky výdatne podporovali stúpenci empirizmu (boj proti substancionalnej ontológii, apriorizmu, vrozeným ideám atď.), ba aj moderného iracionalizmu (nedôvera v silu rozumu, večná platnosť hodnôt, mravných noriem, agnosticizmu). Popri snahe zachrániť základy idealizmu sa u Kanta prejavila snaha odstrániť niektoré nedostatky, revidovať niektoré princípy a načrtnúť nový smer vývinu idealizmu. Predovšetkým išlo o zmierenie vedy s filozofiou: metafyzika racionalizmu sa mu zdala príliš zatažená pojmami tradičného idealizmu, aby mohla anticipovať nové tendencie vo vývine vedeckého myslenia. Preto Kant rozširuje platnosť mechanistického princípu z empirickej skutočnosti na subjektívne myslenie. Prírodným zákonom, zákonom logiky a matematiky je podriadené všetko, čo môže byť predmetom skúsenosti: mimo skúsenosti „sú kategórie prázdne“. Veľký dosah takéhoto hľadiska na ďalší vývin filozofie vôbec — vývin v pokrokovom smere — Kant síce zmiernil koncepciu „čistého subjektu“ (čistý subjekt alebo transcendentálny subjekt stojí mimo fenomenálnej skutočnosti: on sám ju tvorí, dávajúc bezforemnej skúsenosti tvar a zákony) a koncepciou „veci o sebe“ (skutočnosť v jej podstate je mimo dosahu myslenia), otvoril však arénu pre boj pozitívnych a negatívnych tendencií v tábore moderného idealizmu. Tento boj sa preniesol aj do súčasného idealizmu a sústredil sa okolo dvoch problémov. Prvý problém možno formulovať nasledovne: celá empirická skutočnosť môže byť predmetom vedeckého bádania za použitia vedeckých metód. Za takéhoto predpokladu filozofia prestáva mať iný predmet vzhľadom na danú skutočnosť — ako syntetické spracovanie výsledkov vedných disciplín, logický a významový rozbor vedeckých výpovedí. Druhý problém vyzerá nasledovne: za predpokladu, že skutočnosť je formovaná zákonmi a princípmi, ktoré sú výtvorom ľudského ducha, predmetom filozofie sa stáva analýza myšlienkových postupov, v ktorých sa formujú idey a koncepcie. Okolo obidvoch problémov zvädzajú boj stúpenci a odporcovia realizmu, novopozitivismu, existencializmu, fenomenológie, filozofie života.

Heglov filozofický systém je príliš zložitý na to, aby sme jednoznačne vymedzili jeho pozitívnu a negatívnu stránku a potom naznačili, ktorou z nich najviac vplýval na súčasný idealizmus. Teraz sa pokúsime o stručný náčrt tých téz Heglovej filozofie, ktoré podľa nášho presvedčenia najsilnejšie vplývali na formovanie jednotlivých prúdov súčasného idealizmu.

1. Podľa Hegla filozofiu treba chápať ako *vedu vied*, vedu o najvšeobecnejších zákonitostiach vývinu skutočnosti. Vrcholným činom filozofickej aktivity je vybudovanie koherentného a logicky konzistentného systému, z hľadiska ktorého by bolo možno každý fakt, každý jav filozoficky interpretovať. Takto chápaná stojí filozofia nad všetkými vednými disciplínami a filozofická aktivita nad všetkými myšlienkovými aktivitami, ako sa prejavujú v jednotlivých odboroch bádania.

V súčasnom idealizme možno vidieť odstupňovaný postoj k uvedenému hľadisku. Na jednej strane jeho úplné schvaľovanie, na druhej strane jeho radikálne odmietanie, uprostred rôzne polovičaté postoje obrátené raz na jednu, raz na druhú stranu. Najpriaznivejší postoj badať u stúpencov neorealizmu (najmä anglického) a kritického realizmu. Niektorým mysliteľom tejto filozofickej orientácie sa skutočne po-

darilo vybudovať pozoruhodné systémy (napr. Alexandrov a Whiteheadov systém). Postoj novohegeliánov je samozrejme jednoznačne kladný (Bradley, Mc Taggart, Croce, Royce a i.). Podobne možno charakterizovať aj postoj stúpcov fenomenológie a novokantovstva. Menej jednoznačný, no vcelku viac kladný postoj k uvádzanému Heglovmu hľadisku zaujímajú pragmatisti, stúpenci filozofie života, a existencialisti. Viac negatívny ako pozitívny postoj zaujímajú už rozmanité školy pozitivistickej a empirickej orientácie. O výlučne negatívnom postoji možno hovoriť iba v súvislosti s novopozitivismom, ktorého stúpenci radikálne odmietajú hľadieť na filozofiu ako na vedu o najvšeobecnejších zákonoch a redukujú jej predmet na logický rozbor vedeckých výpovedí.

2. Podľa Hegla skutočnosť treba chápať ako akýsi kozmický organizmus, v ktorom prebieha proces realizácie svetového ducha. Tento proces sa vzťahuje výlučne na duchovnú oblasť, jedine schopnú vyvíjať sa. „V prírode sa nedeje nič nového pod slnkom.“ Vývin má triadický charakter (téza, antitéza, syntéza).

Azda žiadna Heglova myšlienka neovplyvnila tak výrazne väčšinu smerov súčasného idealizmu ako myšlienka o organickej povahe sveta. Tvorí základ väčšiny kozmologických koncepcií, ktoré sa snažia opierať o najnovšie prírodovedné poznatky, oporný bod v boji proti mechanisticko-materialistickému výkladu skutočnosti. Na druhej strane sa jeho koncepcia svetového ducha, absolútna, vývinu ako protirečivého procesu skoro bezvýhradne zamietala ako výplod mysticismu, abstraktných metafyzických špekulácií, ako niečo, čo nemá mať nič spoločného s vedeckým spôsobom uvažovania. Najradikálnejšími odporcami uvedenej Heglovej tézy sú nielen novopozitivisty, ale aj realisti, pragmatisti a existencialisti. Dokonca aj pre novohegeliánov je typická snaha revidovať spomínanú tézu, zmierniť jej extrémne špekulatívny charakter (pozri napr. Croce).

3. „Rozum — píše Hegel — je nekonečnou silou... nekonečnou formou... je substanciou sveta.“ Podľa neho čo je racionálne, je reálne; čím abstraktnejší pojem, tým reálnejší jeho obsah a väčší jeho význam, hlbšie prenikanie do podstaty skutočnosti.<sup>3</sup>

Stačí poukázať na rozsah antiracionalistických snáh v súčasnom idealizme, aby bol jasný postoj k uvádzanej Heglovej téze. Tieto snahy sú charakteristické pre väčšinu smerov, reprezentujúcich súčasný idealizmus, najvýraznejšie sa však prejavujú v pragmatizme a existencializme.

4. Podľa Hegla úplnou realitou je iba celok. Celok je nadradený častiam, časť je plne pochopiteľná a vymedziteľná iba v rámci celku, má plný význam iba v zmysle celku. Na individuum — tvrdí Hegel — nemožno hľadiť inakšie ako „zo zorného uhla kategórie prostriedku“.<sup>4</sup> „Hlavnou vecou je to, že princíp slobody... nie je subjektívna vôľa a svojvôľa, ale podstatné poznanie všeobecnej vôle.“<sup>5</sup> „Národ je mravný, cnostný, silný, keď vytvára to, čo chce.“<sup>6</sup>

Uvedené tézy — obrazne povedané — venčia vstupnú bránu do Heglovej filozofie dejín, politickej filozofie a etiky. Zdajú sa byť v rozpore s jeho organicickou koncepciou tam, kde táto predpokladá skôr kooperáciu častí pri tvorení celku ako postulovanie celku bez prihliadania na individuálnu a subjektívnu stránku častí. Nemožno v žiadnom prípade hovoriť o jednoznačnom postoji k nim zo strany

<sup>3</sup> Hegel G. W. F., *Filozofia dejín*, Bratislava 1957, 17.

<sup>4</sup> Tamže, 40.

<sup>5</sup> Tamže, 54.

<sup>6</sup> Tamže, 79.

jednotlivých smerov súčasného idealizmu. Väčšina z nich za hlavné motto svojich etických a politických náhľadov predkladá boj proti nim v mene „demokratických“ a „humanistických“ ideálov, vidí v nich pozostatky feudálneho monarchizmu, absolutizmu v myslení. Najviac ich akceptovala nemecká „filozofia života“.

K podrobnejšiemu rozboru uvádzaných téz sa budeme na ďalších stranách postupne vracieť, pretože práve pomocou neho sa nám najlepšie osvetlia niektoré kľúčové body súčasného idealizmu.

Záverom tejto časti by sme mohli podať nasledovné zhrnutie. Kantova a Heglova filozofia predstavujú najvýdatnejšie pramene, z ktorých čerpá súčasný idealizmus — ak máme na mysli imanentný filozofický vývin. Celkove možno povedať, že Kantova filozofia je bližšia „duchu“ súčasného idealizmu ako Heglova. Heglov vplyv vo väčšine prípadov treba vidieť v tom, že jeho náhľady boli stredobodom kritiky, vyvracania, koncipovania opozičných náhľadov, ktoré mali ukázať, ako sa „pokrokové“, „vedecky“ podložené myslenie líši od špekulatívneho, konzervatívneho, ako je potrebná tzv. dehegelizácia v súčasnom filozofickom vývine.

e) *Všeobecná charakteristika.* Na predošlých stranách sme sa viackrát okrajovo zmienili o niektorých črtách, charakterizujúcich súčasný idealizmus. Teraz nám však pôjde o vlastnú charakteristiku. Pravda, máme na mysli charakteristiku čo najvšeobecnejšiu, zároveň však takú, ktorá nám má pomôcť odlíšiť súčasný idealizmus od idealizmu tradičného i moderného. Dotkneme sa výlučne tých črt, o ktorých sa domnievame, že sú typické pre väčšinu smerov a škôl.

1. *Antiracionalizmus* charakterizuje väčšinu smerov súčasného idealizmu. Bol by však nesprávne spájať túto črtu s iracionalizmom, ktorý je práve taký typický pre súčasné idealistické myslenie ako antiracionalizmus. Antiracionalizmus treba chápať ako negatívny postoj ku kultu rozumu, takému typickému pre moderný idealizmus. Vyjadruje úsilie pozbaviť rozum absolútnej autority a výlučnosti pri poznávaní skutočnosti, hľadani pravdy. A ďalej úsilie stavať na úroveň dôležitosti abstraktného uvažovania špekulácie dôležitosť empirickej skúsenosti, konkrétnych faktov pri tvorení pojmov, koncepcií a hľadísk.

Jedným z typických dôsledkov zbožštenia rozumu bol násilný schematizmus, odtrhnutie abstraktného od konkrétneho, ideálneho od reálneho, podcenenie skúsenosti. Prává skutočnosť sa hľadala v transcendentnom svete — vo svete raz navždy platných, nemenných ideí a hodnôt. Hlavná úloha filozofie podľa racionalistov spočívala v objavovaní týchto ideí a hodnôt, a to pomocou intelektuálnej intuície, „zrenia“ do podstaty atď. Racionalizmus prejavoval minimálny záujem o konkrétnu skutočnosť, o životné problémy ľudí. „Rozum — píše Dewey — ako ho používal v dejinách racionalizmus, smeroval k bezstarostnosti, domýšľavosti a ustrnulosti, krátko k absolutizmu... Z tohto postupu vyplýva intelektuálna nezodpovednosť a nezáujem. Nezodpovednosť preto, lebo racionalizmus predpokladá, že rozumové pojmy sú také sebačelné a tak povznesené nad skúsenosť, že nepotrebujú a nemôžu zabezpečovať žiadne potvrdenie v skúsenosti; nezáujem preto, že tento istý predpoklad viedol ľudí k bezstarostnosti vo veci konkrétnych pozorovaní a pokusov. Pohrdanie skúsenosťou malo tragickú odplatu v praxi: viedlo k neúčte, voči faktom a za túto neúctu sa platilo neúspechom, zármutkom, vojnou“.<sup>7</sup>

Učiteľom moderného racionalizmu, predstavujúceho vyvrcholenie racionalistických tendencií v doterajších dejinách filozofie, bol nesporne Hegel. V jeho systéme, ako píše jeden z jeho súčasných stúpecov, „filozofia, koncepcia, metóda, idea, Duch,

<sup>7</sup> Dewey J., *Rekonstrukce filosofie*, Praha 1919, 77—78.

pojmem, metafyzika a Bytie znamenajú tú istú vec“.<sup>8</sup> Takéto hľadisko predstavuje úplne stotožnenie ontologického s logickým, zlúčenie logiky a gnozeológie s metafyzikou. Sám Hegel o tom píše nasledovne: „... Rozmysel je... *substanciou*, ako nekonečnou mocou... je sebe samému *nekonečnou látkou* všetkého prírodného a „duchovného života, ako aj *nekonečnou formou*, uplatnením svojho obsahu.“<sup>9</sup> V jeho filozofii skúsenosť, fakty majú celkom druhoradý význam a sám prichádza s nimi do styku iba tam, kde chce ilustrovať, objasniť svoju myšlienku, ktorej platnosť stačí overiť čistým uvažovaním, dedukciou. „Poukazovanie na príklady — píše — odporujúce určenosti chápanej v jej všeobecnosti vzniká zvyčajne z neschopnosti chápať idey a rozumieť im.“<sup>10</sup>

O krízu moderného racionalizmu sa pričínilo viac činiteľov: predovšetkým pokrok vedy, rozvoj priemyselnej techniky, odpor proti absolutizmu, narastanie demokratických a liberalistických síl. Na rozhraní minulého a nášho storočia sa racionalizmus už otvorene diskvalifikoval svojimi protiveckými, krajne špekulatívnymi a protipokrokovými snahami. Nečudo, že jeho otvorenými propagátormi boli už iba katedroví profesori, špekulatívne vyhranený typ intelektuálov, politicky orientovaní konzervatívci a horlivci za absolutizmus.

Nieto sa teda čomu diviť, že nové prúdy v idealistickej filozofii sa nechceli kompromitovať s filozofiou, proti ktorej bol celý rad nepremožiteľných faktorov v kultúrnom, politickom i intelektuálnom živote. Boj proti racionalizmu, ktorý na prelome storočia reprezentoval absolútny idealizmus a hegelianizmus, bol hlavnou črtou programu novovznikajúcich smerov, ako bol realizmus, pragmatizmus. Jasné protiracionalistické pozície zaujíma dnes najmä existencializmus, novopozitívizmus a personalizmus.

Kritika racionalizmu prenikla aj do oblasti prírodnej filozofie a prejavila sa vo forme ohrozujúcej a podkopávajúcej samé základy vedy. Vrcholila v tzv. „krízovom“ období, keď najmä v oblasti fyziky a matematiky dochádzalo k prestavbe niektorých principiálnych hľadísk. Jadro kritiky spočívalo v odmietaní objektívnej platnosti vedeckých koncepcií, v subjektivistickom prístupe ku skúmaniu vonkajšej skutočnosti, v nedôvere v schopnosť a možnosť rozumom poznávať, v skutočnosť v jej reálnej danosti. V čele týchto kritikov vedy boli často významní myslitelia, ako napr. Henri Poincaré, ktorý vo svojom známom diele *La science et l'hypothèse* (1902) pripísal vedeckým teóriám výlučne konvenčný charakter. Ďalej možno uviesť také mená, ako napr. Pierre Duhem (*Le Mixte et la combinaison chimique*, 1902) alebo známi predstavitelia empiriokriticizmu Ernst Mach a Richard Avenarius. Kritika vedy, tým viac, že ju robili často významní myslitelia a že mala uvádzaný smer, bola vyhľadávaným prameňom, z ktorého sa snažili čo najviac vyťažiť všetky antiracionalistické prúdy v súčasnom idealizme.

2. *Pluralizmus*. Jedným z hlavných oporných bodov tradičného i moderného idealizmu bola *monistická* koncepcia sveta. Stavala na predpoklade existencie jediného homogénneho substrátu skutočnosti. Duch ako základný substrát skutočnosti je vo svojej podstate nedeliteľný, a preto všeobjímajúci, zjednocujúci rozmanitosť predmetov a javov v pevný celok. Rozmanitosť je len vonkajším javom skutočnosti, podstatu každého javu tvorí to, čo má spoločné s inými javmi, čo ho zjednocuje

<sup>8</sup> Hoenigswald R., *Philosophy of Hegelianism*, Twentieth Century Philosophy, New York 1947, 269.

<sup>9</sup> Hegel G. W. F., *Filozofia dejín*, Bratislava 1957, 17.

<sup>10</sup> Tamže, 71.



s ostatným svetom. A to je práve duchovný princíp, ktorý je súčasne princípom jednoty.

Monistická koncepcia sveta v jej idealistickej interpretácii je v podstate výplodom nábožensko-filozofického uvažovania a tvorí základ všetkým náboženským systémom od najstarších čias. Je pôdou pre mysticismus všetkých odtienkov. Jej spoločensko-politický dosah sa v dejinách prejavoval v absolutistických a monarchistických snahách, ktoré najmä na konci minulého storočia boli zvlášť v ostrom rozpore so všetkým, čo nieslo pečať pokrokovosti.

Najsystematickejšie rozpracovanie monistickej koncepcie podal Hegel. Nazval celok „Absolútnom“; absolútnu pripísal výlučne duchovnú povahu. „Z niekdajšieho záujmu v mysticizme získal vieru v neskutočnosť oddeliteľnosti. Svet podľa jeho názoru nebol súhrnom pevných prvkov či atómov alebo duší, ktoré by existovali samé osebe. Reálna samo-existencia konečných vecí sa mu zdala byť iluzórna: nič podľa neho nie je konečné a úplne reálne okrem celku.“<sup>11</sup> Pravda, tým Hegel nepoprel existenciu jednotlivých vecí, prispôboval im však rôzne stupne reálnej existencie podľa ich začlenenia v celku.

Skoro by bolo možné povedať, že súčasná fáza vo vývine idealizmu začína prvými útokmi na monistickú koncepciu, a to z „realistických“ pozícií. Začína ju anglický neorealista G. E. Moore v oblasti logiky tézou, že pojmy treba považovať za niečo, čo má stálu, nepremennú a večnú podstatu. Moore sa snažil dokázať „predmetnú“ (objektívnu) existenciu toho, čo tvorí obsah pojmu vo vedomí: napr. „modro“ existuje nezávisle — ako osobitný druh reality — práve tak od vedomia ako od predmetov vonkajšej skutočnosti. B. Russell aplikoval Mooreove náhľady na teóriu súdov a usiloval sa dokázať, že nielen pojmy majú reálnu, od myslenia nezávislú a nemennú existenciu, ale aj vzťahy medzi pojmami v súdoch. Vzťahy, spájajúce jednotlivých členov v súdoch, nepatria podľa Russella žiadnemu z členov, nie sú s nimi vnútorne spojené, nezávisia od nich, majú vzhľadom na ne vonkajší charakter, nezávislú, nemennú existenciu. Russell nazval svoje učenie „logickým atomizmom“. Náhľady Moorea a Russella sa stali impulzom k ďalšej intenzívnej práci v tomto smere, k vzniku a veľkému rozvoju logistiky. S rozvojom logistiky koniec koncov súvisí aj vznik logického pozitivizmu či logického empirizmu, analýzy a sémantiky.

Ešte rozsiahlejší útok na monistickú koncepciu začal ku koncu storočia v oblasti gnozeológie, etiky a politickej filozofie. Jedným z hlavných postulátov realizmu bolo uznávanie reálnej existencie vonkajšej, od ľudského vedomia nezávislej skutočnosti. Je síce pravda, že tento postulát vo svojich dôsledkoch viedol realizmus na pozície subjektívneho idealizmu, najmä tam — a to znie paradoxne — kde sa kládol dôraz na „zvonkajšenie“ subjektu, vedomia, no na druhej strane nastrofoval potrebu hľadiť na skutočnosť v jej zložitosti, individuálnych prejavoch, ktoré čo do existencie sú rovnocenné a relatívne od seba nezávislé. Ich podstata sa má hľadať skôr v tom, čo je v nich individuálne, zvláštne a nie čo majú spoločné s inými.

V politickej filozofii sa spájal boj proti monizmu s bojom za demokraciu, individualizmus, osobnú slobodu. Protí systému, v ktorom sa má na jednotlivca hľadiť — ako to povedal Hegel — spod zorného uhla kategórie prostriedku, staval sa buržoáznodemokratický systém, ktorý mal zaručiť „absolútnu“ slobodu a práva jednotlivcom, v ktorom človek mal byť stredobodom hospodárskych, politických, kultúrnych a mravných snažení.

<sup>11</sup> Russell B., *A History of Western Philosophy*, London 1947, 757—758.

Pluralizmus je typický pre rozhodnú väčšinu súčasných idealistických smerov, najmä pre pragmatizmus, existencializmus, realizmus, personalizmus. Idealistický monizmus sa stále ešte drží v náboženskej filozofii najmä východu a predovšetkým v novoidealizme (sám Croce je však už nedôsledný monista, najmä v etike a politickej filozofii).

3. *Aktualizmus*. Základnou črtou substancionálnej metafyziky bolo postulovanie substance ducha alebo substancii ako konečných, vo svojej podstate nemenných substrátov skutočnosti. Realita bola vymedzovaná povahou danej substance a jej vlastností. Zmena, vývin mali prísne vymedzený rámec, stanovený cieľ. Z prírody, života bola odstránená akákoľvek spontánnosť, samovoľnosť, voľný tvorivý akt, ničím nevymedzený a ničím nepodriadený. Svet sa opisoval ako vrcholné dielo geniálneho geometra, ktorý všetkému zakreslil miesto a vymedzil pohyb podľa nemenných zákonov. Chladná nevyhnutnosť určovala hranice slobody a možnosti zmeny. Idealistická substancionálna ontológia vo svojich politických a etických dôsledkoch mala vždy svojich stúpcov v ľuďoch túžiacich zvečniť daný spoločenský poriadok, mravné a politické ideály daného obdobia.

Krízu v tomto smere v oblasti idealistickej filozofie možno považovať za jednu z najrozsiahlejších a najďalekosiahlejších kríz v dejinách idealizmu. Vyvolali ju postupné veľké úspechy vedy a materialistickej filozofie, najmä v druhej polovici 19. storočia, ďalej atmosféra v spoločenskom živote, priamo nabitá túžbou širokých mas po zmene, novom poriadku a nových ideáloch a konečne rozpory v samom idealistickom tábore, narastajúce najmä pod vplyvom empirizmu a pozitivizmu.

Bezprostredným dôsledkom krízy bolo mimoriadne úsilie o jej prekonanie. Rozmanitosť v hľadaní ciest sa prejavila vo vznikaní rôznych smerov a škôl. Ich spoločnou črtou bol aspoň navonok radikálny negatívny postoj k substancionálnej metafyzike, postoj, ktorý sme označili ako aktualizmus. Jeho charakteristickým znakom je odmietanie akejkoľvek substance ako substrátu skutočnosti. Tam, kde sa substrát uznáva, zdôrazňuje sa jeho dynamická povaha (process-philosophy). Ako radikálni odporcovia substancionálnej metafyziky vystupovali hneď od počiatku pragmatisti. Za podstatu skutočnosti vyhlasovali stávanie sa, proces ustavičnej zmeny. Vývin nie je ničím obmedzený a ohraničený, zákony sú iba našou konvenciou. Vo svete nieto nič, čo by nepodliehalo zmene, čo by bolo vo svojej podstate nemenné. Koncepcia tvorivého vývinu, o ktorú oprel svoju filozofiu H. Bergson, napadla kauzálny princíp a postavila proti nemu ľubovoľné tvorivé akty entelechie, vylučujúce akúkoľvek predvídavosť, kauzálnu závislosť. Aktualistickú myšlienku do krajnosti privádza existencializmus tvrdiac, že v skutočnosti nič nie je, ale sa iba rodí, stáva.

Boj proti substancionálnej metafyzike uvoľnil pod nálepkou aktualizmu silné iracionalistické a voluntaristické tendencie. Ich nebezpečný dosah sa najvýraznejšie prejavil v nemeckej filozofii života.

4. *Iracionalizmus*. Pri pozornejšej analýze hľadísk, z ktorých sa postupovalo pri kritike racionalizmu, intelektualizmu a substancionálnej metafyziky zo strany viacerých smerov súčasného idealizmu, stretávame sa s viac alebo menej narastajúcou, otvorenou alebo zamaskovanou iracionalistickou črtou. Najvypuklejšie sa prejavuje v rozmanitých variantoch „filozofie života“, no možno ju odкрыť pod rúškom zložitej vedeckej terminológie aj v takých smeroch, ako je neorealizmus a existencializmus. Špecifickou črtou súčasného iracionalizmu je nadradzovanie rôznych vitálnych síl, výlučne subjektívnych momentov racionálnej analýzy, intelektuálnej

aktivite, či podraďovanie analyticko-syntetických metodologických postupov aktom „zrenia“, „intuície“, „živočíšnej viery“ (Santayana).

Zhruba možno hovoriť o dvoch zdrojoch súčasného iracionalizmu.

a) Jednostranný, v samej podstate nesprávny výklad príčin krízy moderného racionalizmu, intelektualizmu, ďalej krízy klasickej vedy a tradičných metodologických postupov vo filozofii a vede. Zaiste obžaloba moderného racionalizmu má svoje opodstatnenie najmä tam, kde tento zbožštil rozum, negoval empiriu, vymazal subjektívneho činiteľa v teórii poznania, kde si nárokoval suverénnu právomoc pri budovaní koncepcií, princípov a systémov výlučne deduktívnymi postupmi. Nemôže mať však opodstatnenie vyvodzovanie záverov, podľa ktorých kríza moderného racionalizmu, dokonca „kríza“ vo fyzike, matematike v druhej polovici minulého storočia vraj pramenila v neschopnosti ľudského rozumu obsiahnuť konkrétnu skutočnosť, rozvíjať správnym smerom naše poznanie, odhaľovať ideály nášho života. Dokladom takéhoto nesprávneho výkladu je predovšetkým bergsonizmus, ktorý zaujíma najradikálnejší odpor k intelektualizmu.

b) Biologizmus a sociologizmus ako prejavy mechanického preberania a aplikovania niektorých záverov z oblasti biológie, psychológie a sociológie na filozofickú problematiku. Ohlas, s ktorým sa stretla Darwinova evolučná teória, upozornil viac mysliteľov na význam mladej prírodovednej disciplíny — biológie pre filozofiu, najmä pre filozofiu usilujúcu sa prekonať úskalie moderného racionalizmu a empirizmu. Súčasne sa s veľkým záujmom sledujú značné úspechy takých mladých disciplín, ako je fyziológia, psychológia a sociológia. Niektoré pozoruhodné poznatky, ktoré priniesli tieto disciplíny z oblasti výskumu individuálneho a spoločenského života, viedli niektorých mysliteľov k hľadisku, že v nich je skrytý kľúč k pochopeniu základných problémov filozofickej povahy. Tak dochádzalo k mechanickému aplikovaniu vývojovej teórie na spoločenskú oblasť (sociálny darvinizmus), ku koncepciám „životného elánu“, inštinktívnej povahy poznania, živočíšnej viery atď. V podvedomí, životnej sile, v pudoch a inštinktoch, v živočíšnych prejavoch človeka, v zážitkoch hnusu, strachu, v kolektívnom púde, rasovej čistote, v sexuálnych prejavoch atď. sa „objavovali“ základné postuláty pre riešenie otázok podstaty skutočnosti, poznania skutočnosti, ako aj pre riešenie etických, estetických a sociálnych otázok. Netreba zvlášť zdôrazniť, k akým absurdnostiam došli najmä predstavitelia nemeckej filozofie života.

*Organizačno-technická charakteristika.* S pojmom „filozofická škola“ sa v dejinách filozofie po prvý raz v pravom slova zmysle stretávame v antike. Známe sú predovšetkým Pythagorova, stoická, Epikurova, peripatetická škola a Akadémia. V ranom stredoveku je známa Alexandrijská škola a rôzne kláštorne školy, najmä z obdobia scholastiky. V novoveku sa počet filozofických škôl značne rozrastal súbežne s narastaním počtu rôznych filozofických smerov. V 19. storočí existuje už skoro neprehľadné množstvo najrozmanitejších filozofických škôl, ktoré medzi sebou súperili a navzájom sa vyvracali. Charakteristickým znakom všetkých týchto škôl bolo, že sa grupovali okolo jednej významnej osoby, „zakladateľa“ tej ktorej školy, že ich náplňou bolo rozpracovávanie, výklad a propagovanie náhľadov zakladateľa. Vo viacerých prípadoch dochádzalo až k akémusi zbožšteniu osobnosti tvorca školy, k dogmatickému pridržaniu sa jeho učenia (Pythagoras, Platon, Tomáš Akvinský, Hegel a i.). Niektoré filozofické školy mali až sektársky charakter a vyznačovali sa nepriateľským a bojovným postojom voči iným školám a ich predstaviteľom. Je isté, že takýto charakter a zameranie filozofických škôl v minulosti súvi-

selo s celkovou spoločenskou a sociálnou atmosférou doby, najmä pokiaľ ide o silu vplyvu náboženskej ideológie v tej ktorej krajine i vplyvu na samu filozofiu.

Súčasný idealizmus prináša zmenu v povahe filozofických škôl a vo vzájomnom vzťahu medzi nimi. Pravda, ide o zmenu, ktorá sa len postupne uskutočňuje; zdá sa však, že je nevyhnutnou podmienkou existencie a vplyvu idealistických smerov v súčasných podmienkach boja dvoch táborov vo filozofii.

Pre novšie filozofické školy idealizmu sa stáva čím ďalej tým viac charakteristickým znakom, že nie sú vedené, reprezentované jednotlivými osobnosťami, že nezahŕňujú učenie jedného filozofa, ale že sú viac-menej *pracovnou skupinou viacerých filozofov* a že *náplň školy je dielom celej skupiny*. Takýto charakter dostávajú idealistické filozofické školy v našom storočí najmä v USA. Ide predovšetkým o školy tzv. „vedeckej filozofie“, t. j. školy, ktoré sa usilujú o zovšeobecňovanie poznatkov vedy a ktoré hlásajú bezvýhradné spojenectvo filozofie s vedou. Často sa hovorí o *kooperácii filozofov*, zastávajúcich zhodné filozofické stanovisko, deľbe práce pri riešení parciálnych otázok. Príkladov možno uviesť niekoľko. Roku 1910 založili šiesti americkí filozofi stojaci na „realistickej platforme“ filozofickú školu amerického neorealizmu. (Boli to: F. B. Holt, R. B. Perry, T. Marvin, E. G. Spaulding, W. B. Pitkin a W. P. Montagne.)

Najprv sa dohodli na spoločnej ideovej platforme (ktorá bola uverejnená pod nadpisom *Programme and First Platform*), vypracovali program práce, rozdelili si parciálne úlohy, napísali spoločné vyhlásenie, ktoré malo byť akýmsi záväzkom, že sa budú pridŕžať generálnych smerníc, na ktorých sa spoločne dohodli. Dohodli sa tiež, že sa budú pravidelne schádzať na spoločné zasadania a diskutovať o svojich prácach.

Za celých dva roky po zakladajúcej schôdzke vydali neorealisti spoločné dielo pod názvom *The New Realism (Nový realizmus)*. Obsahovalo príspevky všetkých šiestich predstaviteľov neorealizmu k rôznym filozofickým otázkam.

Tesne po prvej svetovej vojne vznikla v USA ďalšia škola budujúca na princípoch kooperácie — škola stúpencov kritického realizmu (G. Santayana, C. A. Strong, A. O. Lovejoy, A. K. Rogers, R. W. Sellars, J. B. Pratt a O. Drake). Výsledkom spoločnej práce bol zborník *Essay in Critical Realism* (1921). Podobné tendencie badať aj u stúpencov pragmatizmu, najmä najnovšieho obdobia. Najdôslednejší princíp spolupráce sa podarilo realizovať stúpencom novopozitivismu a sémantiky. „Viedenský krúžok“ založený roku 1929 čelnými predstaviteľmi novopozitivismu (M. Schlick, R. Carnap, Ph. Frank, F. Weismann, H. Hahn, O. Neurath a i.) sa stal vzorom pri zakladaní filozofických krúžkov podobnej náplne skoro po celom svete. Práve pre krúžky novopozitivistov je typickým znakom vzájomná spolupráca pri riešení parciálnych problémov, spoločný postup pri obhajobe vlastných pozícií a kritike iných filozofických škôl.

Nemožno povedať, že by medzi novšími smermi v idealistickej filozofii nedochádzalo ku konfliktom. Stačí uviesť ostré útoky pragmatistov proti novoidealistom, novopozitivistov proti existencialistom, realistom atď., aby bolo jasné, že v tábore idealistickej filozofie je veľa a často veľmi ostrých vzájomných sporov napriek tomu, že v najzákladnejších otázkach stoja na spoločných pozíciách, že prvá tendencia posilňovať vlastné pozície napadaním pozícií iných. Avšak popri tomto konfliktovom charaktere novších idealistických smerov navzájom narastá snaha o vzájomnú spoluprácu, a to najmä tam, kde im treba bojovať proti spoločnému nepriateľovi — vedeckému materializmu. Skutočne rastie počet akcií, ktoré spoločne vedú viaceré idealistické školy proti marxistickej filozofii. Pri takýchto akciách možno vidieť

bok po boku bojovať aj tie školy, ktoré vedú medzi sebou ostré boje, napr. realisti a personalisti, pragmatisti a novotomisti atď. Súčasne narastá tendencia spájať, viaceré školy v jednu novú školu, vôbec vybudovať jednotný front na širokej báze spoločných záujmov v niektorých otázkach, ako je otázka taktiky boja proti marxizmu, otázka obrany ideálov „západnej kultúry“ proti „boľševickej ideológii“ atď.

Charakteristickým znakom týchto zjednocujúcich snáh v tábore súčasného idealizmu sú *medzinárodné filozofické konferencie, kongresy, návštevy*, ktorých každým rokom pribúda.

Najnovšie úspechy vedy a techniky, ako aj úspechy socialistických ideí v súčasnom svete sú zároveň úspechmi vedecko-materialistickej filozofie. Je to pochopiteľné: medzi vedou, spoločenským pokrokom a vedecko-materialistickou filozofiou je vnútorná podmienenosť a vzájomná závislosť. Preto taký poplach v radoch stúpcov idealistickej filozofie, preto také zvýšené úsilie o obranu idealistických pozícií. Materialistická filozofia však, vnútorne spätá s vedeckým pokrokom, najpokrokovjšími ideálmi našej epochy je dnes lepšie ako kedykoľvek pripravená čeliť akémukoľvek náporu prívržencov idealizmu, akýmkoľvek organizovaným akciám. Postupne ale iste si ju osvoja a stanú sa jej uvedomelými propagátormi všetci, ktorí prajú vede, tešia sa z jej úspechov a úprimne sa usilujú o pokrok, šťastie a slobodu ľudskej spoločnosti.